

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XV

DAWNA
KARTOGRAFIA MIAST

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
L.&A. BIRKENMAJER INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
THE STATE ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
THE WARSAW SURVEYING COMPANY
SOCIETY OF FRIENDS
OF ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XV

OLD CARTOGRAPHY OF TOWNS

Edited by
JERZY OSTROWSKI and PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

WARSZAWA 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. L. i A. Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
ARCHIWUM PAŃSTWOWE M.ST. WARSZAWY
WARSZAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO GEODEZYJNE S.A.
STOWARZYSZENIE PRZYJACIÓŁ
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XV

DAWNA KARTOGRAFIA MIAST

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO i PAWŁA E. WESZPIŃSKIEGO

WARSZAWA 2011

Opracowanie redakcyjne
Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Mieczysław Sirko

Redakcja techniczna i łamanie
Paulina Waszkiewicz

Weryfikacja językowa
Joanna Dojnik

Tłumaczenie przedmowy i streszczeń na język angielski
Agata i Małgorzata Bernatowicz oraz autorzy

Tłumaczenie artykułów rosyjskojęzycznych na język polski
Paweł E. Weszpiński

Projekt okładki
Paweł E. Weszpiński

Publikacja dofinansowana ze środków
Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, APW, WPG S.A., SP APW

ISSN: 0138-0850

ISBN:
978-83-86062-06-5
978-83-928532-7-5
978-83-933852-0-1
978-83-921836-7-9

Druk i oprawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
Druk ukończono w grudniu 2011

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiński</i> Przedmowa	13
--	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku	21
<i>Jarosław Łuczyński</i> Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w <i>Civitates Orbis Terrarum</i> Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)	59
<i>Ewa Szyrkiewicz</i> Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 roku – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność	85
<i>Radosław Skrycki</i> Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie	95
<i>Anna Osowska</i> Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wójtowicz, Irena Grzybowska</i> Najstarsze plany miast polskich w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN	129
<i>Dorota Bartnik</i> Lindleyowskie plany wodociągów i kanalizacji miasta Łodzi w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> Dawne plany Poznania (do 1945 roku) w zbiorach Biblioteki Raczyńskich	153
<i>Janina Stoksik</i> Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy	161
<i>Anna Sokół</i> Źródła kartograficzne do historii miast od końca XVIII wieku do 1918 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie	185

Сергей Нелипович

**Картографические материалы по городу Варшаве в фондах
и коллекциях Российского государственного
военно-исторического архива (обзор архивных фондов) 201**

Siergiej Nielipowicz

**Materiały kartograficzne dotyczące Warszawy w zbiorach
Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego 217**

Paweł E. Wespiański

Z badań obrazu zabudowy na dawnych planach Warszawy 223

Teresa Krogulec

**Artystyczne walory dawnych planów ze zbiorów Muzeum
Historycznego m.st. Warszawy 241**

Henryk Bartoszewicz

**Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego
i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych 259**

Adam Jankiewicz

**Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana?
Na przykładzie *Delineacji* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

Dawne plany miasta Słupska od XVIII do końca XIX wieku 299

Piotr Grabowski

**Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych
Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946 315**

Waldemar Spallek

Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic 329

Wojciech Zalewski

**Rozwój Wrocławia w latach 1850–1939 w świetle archiwalnych
materiałów kartograficznych 349**

Людмила Кильдюшевская

Санкт-Петербург. 300 лет на планах и картах 373

Ludmila Kildiuszewska

Petersburg – 300 lat na planach i mapach 385

Beata Medyńska-Gulij

**Potencjał informacyjny map topograficznych z drugiej
połowy XVIII wieku dla przestrzeni miast wielkopolskich 395**

Dariusz Lorek

Mapa topograficzna <i>Urmesstischblätter</i> z lat 1828–1832 jako źródło informacji o przestrzeni miejskiej w Wielkopolsce	411
---	-----

Wiesław Sieradzan

Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku	421
---	-----

Beata Konopska

Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego	429
--	-----

Kamil Nieścioruk

Archiwalne materiały kartograficzne jako źródło informacji o przekształceniach przestrzeni dawnej strefy podmiejskiej	445
--	-----

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

Wykorzystanie archiwalnych map i planów do analizy zmian starorzeczy Wisły w okolicach Warszawy	455
--	-----

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich”	465
--	-----

Albina Mościcka, Marek Marzec

Archiwalia kartograficzne w badaniach naukowych na przykładzie zasobów Polska.pl	475
---	-----

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

Nowoczesne narzędzia przekazu kartograficznego wykorzystujące fotograficzne dane źródłowe na przykładzie ortofotomapy zniszczonej działaniami wojennymi Warszawy	489
---	-----

Marek Ostrowski

Od Panoramy Warszawy Przełomu Tysiącleci do Warszawskiego Tryptyku Edukacyjnego i dalej	505
--	-----

Jaromir Kolejka

Dokumentacja kartograficzna krajobrazu przemysłowego (Streszczenie)	515
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Rozwój kartografii w internecie a krajowy portal informacji przestrzennej	529
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Baza Danych Obiektów Topograficznych jako referencyjne źródło danych dla kartografii	533
---	-----

*Jerzy Ostrowski***Piśmiennictwo o dawnych planach i widokach miast polskich****1983–2010 (Materiały do bibliografii) 537**

I. Zagadnienia ogólne. Zbiory artykułów i referatów 539

II. O planach i widokach wielu różnych miast

1. W obcych zbiorach kartograficznych 540

2. W polskich zbiorach kartograficznych 543

III. O planach i widokach jednego miasta. 556

Indeks osób 579

Indeks miast 582

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiański</i>	
Preface	17

*

<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Town graphic symbols applied in medium- and small-scale maps until the end of the 18th century	21

<i>Jarosław Łuczyński</i>	
Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the plans and panoramas in „Civitates Orbis Terrarum” by Georg Braun and Franz Hogenberg (some considerations of iconographic contents)	59

<i>Ewa Szyrkiewicz</i>	
Plan of the city of Wrocław made by Bartel Weihner and his son Bartel in 1562 – its contents, reliability and usability	85

<i>Radosław Skrycki</i>	
Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walgrawe from the first half of 18th century in the collection of the National Museum in Szczecin	95

<i>Anna Osowska</i>	
Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wojtowicz, Irena Grzybowska</i>	
The oldest maps of Polish cities in the collection of the Central Library of Geography and Environmental Protection in Warsaw	129

<i>Dorota Bartnik</i>	
The Lindley plans of Łódź water supply and sewage system in the collection of Łódź University Library	137

<i>Krzysztof Grochowski</i>	
The old maps of Poznań (until 1945) in the collections of the Raczyński Library in Poznań	153

<i>Janina Stoksik</i>	
Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracow, and their creators	161

<i>Anna Sokół</i>	
Cartographic sources for research on the history of towns from the late 18th century to 1918 in the State Archives in Cracow	185

Sergey Nelipovich

- Cartographic sources concerning Warsaw in the collections of the Russian State Military-Historical Archives in Moscow 201**

Paweł E. Wespiański

- Excerpts from studies on images of built-up areas on old maps of Warsaw 223**

Teresa Krogulec

- Artistic value of old city maps from the collection of the Historical Museum of Warsaw 241**

Henryk Bartoszewicz

- Jewish districts in the towns of Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps 259**

Adam Jankiewicz

- Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of *Delineacya* by H. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

- Old city maps of Słupsk from the 18th to the end of 19th century 299**

Piotr Grabowski

- Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946 . . 315**

Waldemar Spallek

- Old plans of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice 329**

Wojciech Zalewski

- The development of the city of Wrocław between 1850 and 1939 in accordance to archival cartographic materials 349**

Ludmila Kildyushevskaya

- Saint Petersburg – 300 years of its presence on maps and plans 373**

Beata Medyńska-Gulij

- The information potential of topographic maps from the second half of the 18th century as regards the space of cities and towns in Greater Poland 395**

Dariusz Lorek

- The *Urmessstischblätter* topographic map at the scale of 1:25 000 as a source of information about municipal space in Greater Poland . . 411**

Wiesław Sieradzan

- The interest of Bernhard Schmid (1872–1947) – the last German conservator Mariejburg (Malbork) – in old urban cartography** 421

Beata Konopska

- Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact** 429

Kamil Nieścioruk

- Cartographic archive materials as a source of information about space transformation in former suburban areas** 445

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- The use of archival maps and plans for the analysis of changes in old river-beds of the Vistula River in the vicinity of Warsaw** 455

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Project entitled „Historical and topographical atlas of Silesian towns” . .** 465

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Cartographic heritage in scientific research on the basis of Polska.pl portal resources** 475

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Modern tools of cartographic communication utilizing architectonic source data on the example of the orthophotomap of destroyed Warsaw** 489

Marek Ostrowski

- From the Panorama of Warsaw at the Turn of the Millennium to the Warsaw Educational Triptych and ahead** 505

Jaromir Kolejka

- Cartographic documentation of post-industrial landscape** 515

Head Office of Geodesy and Cartography

- The development of cartography on the Internet and national spatial data portal** 529

Head Office of Geodesy and Cartography

- The Database of Topographic Objects as a source of reference data for cartography** 533

Jerzy Ostrowski

- Literature on the subject of old maps and views of Polish towns 1983–2010 (Materials for bibliography)** 537
 I. General issues. Collections of articles and papers 539

II. Publications concerning maps and views of various towns	
1. Held in map collections abroad	540
2. Held in map collections in Poland	543
III. Publications concerning maps and views of one town	556
Index of persons	579
Index of towns	582

Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic

1. Wstęp

Krapkowice są jednym z wielu małych miast na Górnym Śląsku¹, które przez cały okres swojej historii znajdowały się na uboczu wydarzeń politycznych. Rzadko też bywały tematem odrębnych dzieł kartograficznych, jakimi są plany miast, czy poprzedzające je wedyty. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie dokumentów kartograficznych dotyczących miasta Krapkowic (planów miasta i wedyt), powstałych do 1945 roku. Opisano okoliczności ich powstania na tle ogólnych tendencji rozwojowych kartografii miast górnośląskich. Pod uwagę wzięto widoki i mapy miasta lub jego części w skalach nie mniejszych niż 1:20 000. Szczególną uwagę zwrócono na plany ogólne, prezentujące organizm miasta w sposób topograficzny, z których wywodzą się turystyczne plany miast. Nie opisywano dominujących w kartografii miejskiej od połowy XIX w. planów specjalnych: katastralnych, infrastruktury komunalnej, architektonicznych, technicznych itp., ze względu na ich dużą liczbę i wzajemne podobieństwo.

W licznych publikacjach poświęconych historii kartografii śląskiej plany miast (jak również wedyty), a zwłaszcza plany miast górnośląskich, były zazwyczaj pomijane lub wspomniane marginalnie. Przykładem są tu dwa podstawowe dzieła w języku polskim H. Kota i J. Janczaka. W książce J. Janczaka² prezentacje miast są tylko wspomniane, niejako przy okazji omawiania map lub atlasów, których część stanowiły (na przykład widoki Jeleniej Góry i Jawora przytaczane przy okazji omawiania mapy księstwa jaworskiego Friedricha Kühna z ok. 1660–1670 r., lub plany kilkudziesięciu wymienionych z nazwy miast przy opisie *Krieges Carte von Schlesien* Friedricha Christiana von Wredego z lat 1747–1753). H. Kot w ogóle nie zajmuje się kartografią miejską, stwierdzając, że plany „od końca XVIII w. sporządzane dla celów gospodarczych czy technicznych stały się zjawiskiem zbyt masowym”, by można je było zebrać i opracować w ramach cytowanej publikacji³.

¹ W tekście jako obszar Górnego Śląska przyjęto region w granicach ukształtowanych do 1825 r., czyli ówczesną rejencję opolską i Śląsk Austriacki.

² J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, s. 64 i 80–81.

³ H. Kot, *Historia nowożytnej kartografii Śląska 1800–1939 (poza kartografią urzędową)*, Katowice 1970, s. 19.

Istnieją dwie główne przyczyny słabego rozpoznania historii kartografii miejskiej, zwłaszcza małych miast. Pierwszą, odnoszącą się do okresu do końca XVIII w., jest niewielka liczba planów i widoków małych miast, które ze względu na swoją wielkość nie stanowiły zbyt interesującego tematu dla kartografów. Plany małych miast były opracowywane incydentalnie i najczęściej pozostały w formie rękopiśmiennej, co przy dużej liczbie współczesnych im map drukowanych powoduje, że w kontekście historii kartografii są traktowane przez wielu autorów marginalnie. Drugą przyczyną, która dotyczy badań nad kartografią nowożytną, jest ogromna liczba planów miast (zwłaszcza specjalnych) opracowywanych od początku XIX w. Również one w większości pozostały w formie rękopisów, a w przypadku późniejszych opracowań także w formie światłokopii (ozalidów). Nierzadko przechowywane są one w nieuporządkowanych archiwalnych zespołach akt. Trudne jest ich zinwentaryzowanie, a czasem nawet odnalezienie. Tylko nieliczne zostały zbadane i ujawnione w publikacjach dotyczących tego typu archiwaliów.

W ostatnich latach pojawia się coraz więcej publikacji (artykułów, książek, katalogów) dotyczących dziejów kartografii miejskiej Górnego Śląska, zwykle traktujących o okresie do początków XIX wieku. Są to przede wszystkim opracowania opisujące kartografię poszczególnych miast, rzadziej regionów⁴, lub zasoby wybranych zespołów archiwalnych⁵. Ich autorzy koncentrowali się zwykle na szczegółach dotyczących okoliczności powstania planów na tle historii kartografii Śląska oraz biografiach ich twórców. Niezmiennie rzadko zdarzają się krytyczne analizy strony kartograficznej opisywanych dzieł.

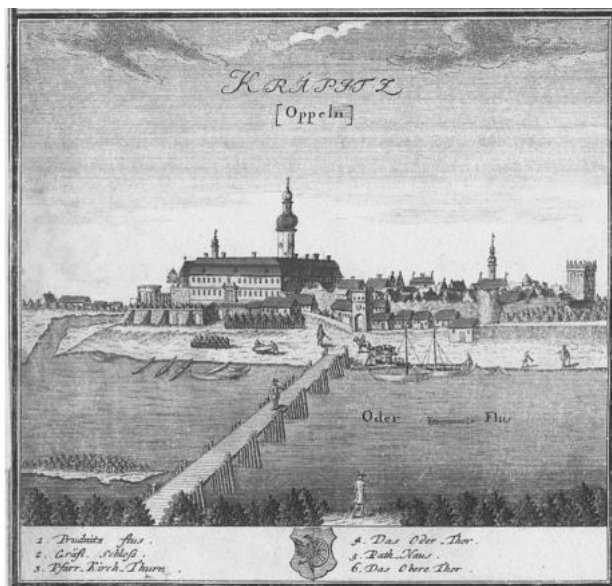
W artykule dokonano prostej wizualnej analizy poprawności geometrycznej najstarszych planów Krapkowic. Mają one różny zasięg, dlatego do badań wybrano jedyny wspólny obszar, jakim jest najstarsza część miasta w obrębie średniowiecznych murów obronnych i fosy. Plany porównano ze współczesną mapą zasadniczą⁶, na której dawny przebieg nieistniejących fragmentów murów miejskich i fosy zachował się w granicach działek ewidencyjnych (ryc. 2f).

⁴ Najciekawsze z nich: A. Marsch, *Oppeln, Falkenberg, Gross Strehlitz: historische Ansichten aus vier Jahrhunderten*, Würzburg 1995 (wyd. 1), 2007 (wyd. 2); A. Marsch, *Dawne widoki Górnego Śląska z czterech wieków – powstanie, rysownicy, grawerzy i wydawcy*, „Zeszyty Edukacji Kulturalnej”, 1997, nr 17, s. 4–37; P. Greiner, *Plany i wedyuty miast Górnego Śląska do końca XVIII wieku. Część I, Plany miast*, Katowice 2000; T. Schulz, M. Marx, A. Marsch, *Podróż przez centrum Europy. Obrazy z podróży palatyna Ottheinricha z lat 1536/37*, Potsdam 2003; B. Czechowicz, *Historia kartografii Śląska XIII–XIX wieku*, Wrocław 2004; *Friedrich Bernhard Werner (1690–1776). Życie i twórczość – Leben und Werk*, J. Harasimowicz i A. Marsch (red.), Legnica 2004; P. Greiner, *Tarnowskie Góry na dawnych planach (do 1945 roku)*, Tarnowskie Góry 2005; P. Greiner, A. Złoty, *Ruda Śląska w dawnej kartografii*, Katowice 2006; P. Greiner, *Źródła kartograficzne do dziejów Mikołowa (do 1945 roku)*, Mikołów 2007.

⁵ J. Domański, *Katalog planów miast i osiedli śląskich z XVI–XIX w. w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, Warszawa 1973; M. Lewandowska, M. Stelmach, A. Tomczak, *Plany miast w polskich archiwach państwowych*, Warszawa 1996.

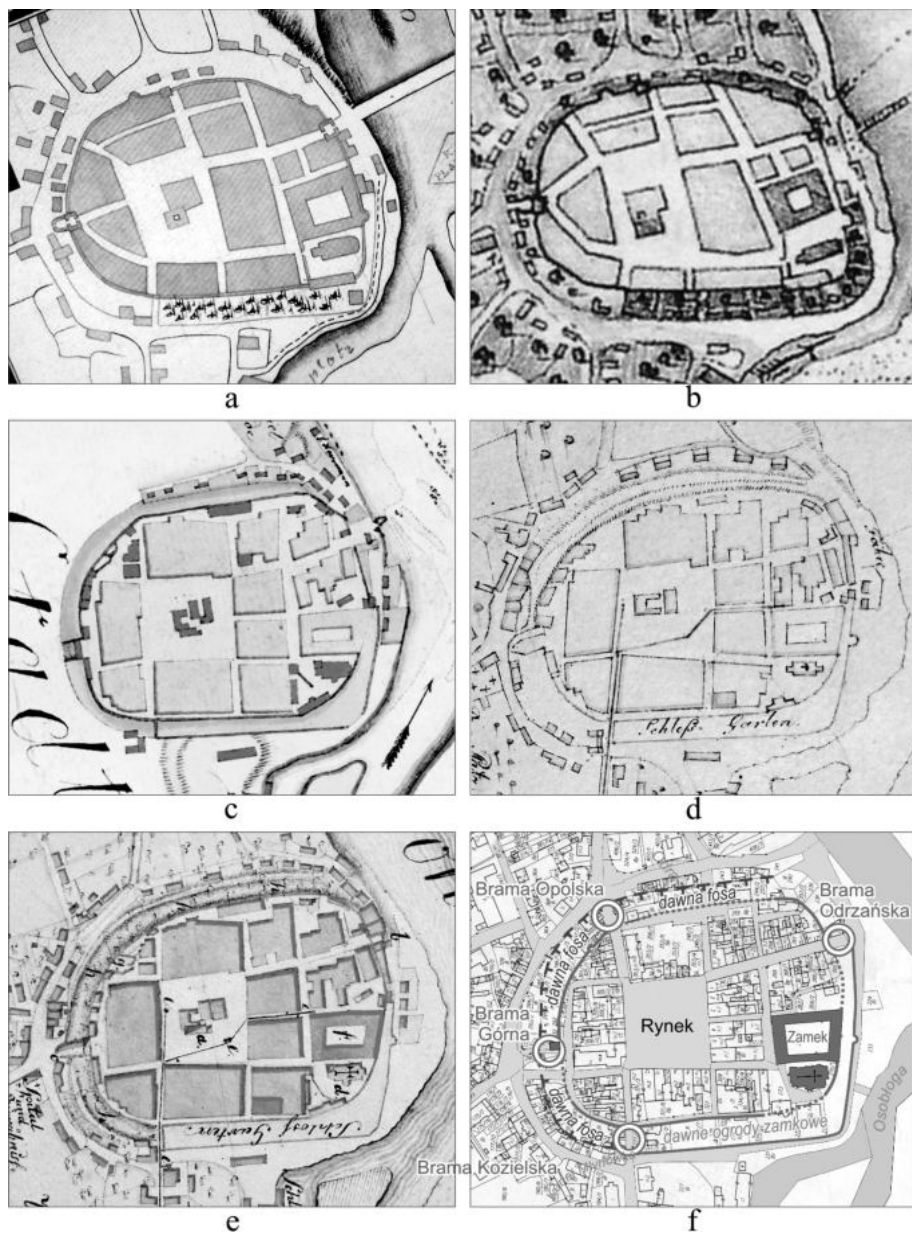
⁶ Mapa zasadnicza, arkusz 474.323.02, skala 1:2000, PODGiK w Krapkowicach, 2006.

Krapkowice są niewielkim miastem powiatowym na Górnym Śląsku, w województwie opolskim. Ich rodowód sięga średniowiecza, kiedy to na wapiennych wzgórzach po obu stronach Odry powstały dwie osady: na lewym brzegu u ujścia Osobłogi Krapkowice (pierwsza wzmianka 1294 r.) i na prawym Otmęt (po raz

Ryc. 1. Widoki Krapkowic F. B. Wernera: a – ze *Scenographia urbium Silesiae* z 1752 r. (format oryginału: 16 × 15 cm, pomniejszenie 50%), b – z *Topographia oder Prodromus delineati Silesiae...* z ok. 1764–1774 (format oryginału: 17,5 × 8,5 cm, zmniejszenie 50%).

pierwszy wzmiankowany w 1223 r.). Miejscowości rozwijały się odrębnie, ale bliskość położenia powodowała, że były ze sobą silnie powiązane gospodarczo i społecznie. Nie zachował się akt nadania praw miejskich Krapkowicom. Lokacji na prawie magdeburskim dokonał książę opolski Bolesław (Bolko) I prawdopodobnie w okresie między 1281 r. (po śmierci jego ojca, księcia opolskiego Wła-

Ryc. 2. Porównanie obrazu najstarszej części Krapkowic na wybranych dawnych planach miasta i planie współczesnym. Wszystkie mapy sprowadzono do jednakowej skali 1:7400 i orientacji północnej: a – plan von Furtenbacha sprzed 1741 r. (zmniejszenie 50%), b – plan von Wredego z lat 1748–1749 r. (powiększenie 180%), c – plan z mapy sytuacyjnej Odry z początku XIX w. (zmniejszenie 67,5%), d – *Charte von der Immediat-Stadt...* z 1811 r. (wielkość oryginalna), e – *Plan von der Mediat-Stadt...* z 1811 r. (wielkość oryginalna), f – mapa zasadnicza z 2006 r. (zmniejszenie 27%) – oznaczono: działki stanowiące drogi (żółte), zamek, kościół i wieżę Bramy Górnej (czerwone), istniejące fragmenty murów miejskich i mur oporowy dawnych ogrodów zamkowych (linia czerwona), nieistniejące fragmenty murów miejskich (kropkowa linia czerwona), lokalizację dawnych bram (czerwone kółka), zasięg dawnej fosi (przerwana linia purpurowa).

dysława I) a 1294 r., kiedy to po raz pierwszy w dokumentach pojawiła się wzmianka o mieście „cives de Crapicz”⁷. Otmęt do połowy XX wieku pozostał wsią.

Krapkowice rozwinęły się w niewielki lokalny ośrodek handlowy, składający się z obwarowanego centrum i trzech przedmieść: Rybackiego na południu, Górnego na zachodzie i Oraczy na północy. Średniowieczne miasto o regularnym planie z rynkiem pośrodku otaczały kamienne mury obronne z zamkiem i fosą (ryc. 2f). Od strony południowej i południowo-wschodniej, na stromych zboczach doliny Odry i Osobłogi, urządzono ogrody zamkowe otoczone murem oporowym (istniejącym już w XVII w. i zachowanym do dziś). Do miasta prowadziły cztery bramy: dwie większe, Odrzańska i Górna (Głogówecka), położone na osi wschód-zachód (droga ze Strzelec Opolskich do Głogówka i Prudnika), bronione przez potężne wieże, i dwie mniejsze, Opolska i Kozielska, położone na osi północ-południe, pozbawione wież. Bez większych zmian obwarowania miejskie dotrwały do 1829 r., kiedy zburzono Bramę Odrzańską. Do 1860 r. nastąpiła niwelacja fosi miejskiej i rozbiórka pozostałych bram, a ok. 1895 r. wyburzono znaczną część murów. Do dzisiaj zachowała się wieża Bramy Górnej z przyległą partią murów oraz fragmenty murów od strony południowej i w południowo-wschodnim i północno-wschodnim narożniku starego miasta.

Przez cały okres swojej historii miasto było związane administracyjnie z Opolem. Niezależnie od wewnętrznych podziałów dzielnicowych Górnego Śląska, Krapkowice i Otmęt zawsze znajdowały się w księstwie opolskim, które od końca XIII w. było lennem królestwa czeskiego. W 1526 roku, wraz z objęciem tronu czeskiego przez Ferdynanda, miasto znalazło się w obrębie monarchii Habsburgów. W 1582 r. cesarz Rudolf II Habsburg sprzedał miasto wraz ze wszystkimi dobrami Hansowi von Redern. Tym samym Krapkowice przestały być miastem książęcym, stając się miastem prywatnym. Za czasów Redernów ukształtował się zachowany do dziś układ architektoniczny miasta z dominującym w jego panoramie barokowym zamkiem (1678), powstałym na miejscu średniowiecznej budowli. W 1765 r. po śmierci ostatniego z Redernów miasto zostało sprzedane hrabiom von Haugwitz, do których należało do 1945 roku⁸.

W 1741 r. księstwo opolskie wraz z prawie całym Śląskiem zostało zajęte przez Prusy. W toku działań wojennych został zniszczony średniowieczny drewniany most na Odrze w Krapkowicach. W tym też roku król pruski Fryderyk II utworzył powiaty, bazując na granicach dotychczasowego podziału terytorialnego Śląska na księstwa i wolne państwa stanowe, a w ich obrębie na weichbilty⁹. Odtąd Krapkowice znajdowały się w wąskim pasie ziem ciągnących się na połu-

⁷ T. Sadowski, *Książęta opolscy i ich państwo*, Wrocław 2001, s. 97; W. Dominiak, *Ostatni władca Górnego Śląska. Władysław I, pan na Opolu i Raciborzu (1225–1281)*, Racibórz 2009, s. 134.

⁸ J. Chrzęszcz, *Geschichte der Stadt Krappitz in Oberschlesien: A.D. 1914*, Breslau 1932, s. 33, 51 i 66; F. A. Marek, P. Świerc, F. Kremser, *Krapkowice*, Katowice 1973, s. 15; *Śląskie zamki i palace – Opolszczyzna: historie zamków i pałaców, dzieje rodów, legendy, herby*, D. Emmerling (red.), Opole 1998, s. 42; M. Sikorski, *Skarby ziemi krapkowickiej: zabytki i historia*, Krapkowice 2007, s. 10.

⁹ M. Czapiński, E. Kaszuba, G. Wąs, R. Żerelik, *Historia Śląska*, Wrocław 2002, s. 206.

dnie wzdłuż zachodniego brzegu Odry, należących do powiatu opolskiego. Otmęt wszedł w skład powiatu strzeleckiego, a tuż za zachodnimi granicami miasta rozciągał się powiat prudnicki.

Większy gospodarczy i demograficzny rozwój miasta zapoczątkowany został pod koniec XIX w. wraz z budową nowego mostu na Odrze (1887), linii kolejowej (1896) i zakładów papierniczych (1899). Po drugiej wojnie światowej Krapkowice zostały włączone do Polski. W 1956 r. powstał powiat krapkowicki, odtworzony w niemal niezmienionych granicach w 1999 r. W 1962 r. w granice Krapkowic włączono Otmęt, który dzięki budowie w 1930 r. fabryki obuwia „Bata” stał się dużym osiedlem przemysłowym¹⁰.

2. Etapy rozwoju kartografii miejskiej na Górnym Śląsku

J. Janczak¹¹ podzielił dzieje kartografii śląskiej na dwa okresy. Pierwszy z nich, okres kartografii przedpomiarowej, trwał mniej więcej do końca XVII wieku. Na początku XVIII w. na polecenie cesarza Karola VI wykonano pierwsze w dziejach Śląska pomiary terenu (zdjęcie topograficzne Śląska Johanna Wolfganga Wielanda, poprawione przez Matthausa von Schubartha z lat 1723–1744). Wydarzenie to stało się symbolicznym początkiem okresu nowoczesnej (pomiarowej) kartografii na Śląsku, który trwa do dzisiaj.

Z punktu widzenia historii kartografii miejskiej po 1720 r. (do 1945 r.) można wyróżnić trzy okresy. Pierwszy, trwający do końca XVIII w., był okresem przełomowym, w którym po raz pierwszy wiele małych miast zostało przedstawionych na wedutach i planach, częściowo opartych na pomiarach. W drugim okresie, obejmującym pierwszą połowę XIX w., mamy do czynienia z dalszym udoskonalaniem i upowszechnianiem zdjęć topograficznych. Gwałtownie wzrosła liczba miast posiadających urzędowe plany pomiarowe, głównie rękopiśmienne. Dominowały plany ogólne, czyli wielkoskalowe mapy ogólnogeograficzne miast. Trzeci okres, trwający do 1945 r., to czas wyodrębnienia się dwóch rodzajów planów miast: turystycznych i specjalnych oraz ogromnego wzrostu produkcji kartograficznej. Większość planów małych miast z tego okresu to rękopisy, później światłokopie geodezyjnych czystorysów, rzadziej druki.

3. Krapkowice na dawnych mapach do końca XVII wieku

Do końca XVII w. tylko kilka górnośląskich miast miało swoje plany lub weduty. Z XV w. znana jest jedynie panorama Nysy – jeden z trzech najstarszych wizerunków polskich miast (obok Krakowa i Wrocławia), jakie znalazły się w kronice

¹⁰ *Krapkowice*, Krapkowice 2004, s. 16.

¹¹ J. Janczak, op. cit., s. 37.

Hartmanna Schedla z 1493 roku¹². W XVI i XVII w. powstały pierwsze, ale nieliczne, plany Opola, Nysy, Opawy i Raciborza¹³, a więc największych miast regionu. Jedynym znanym dziełem z tego okresu, zawierającym wizerunki małych miast Górnego Śląska, jest zidentyfikowany kilka lat temu zbiór obrazów z podróży palatyna Otto H. Wittelsbacha, władcy Palatynatu-Neuburga w Bawarii. W latach 1536–1537 palatyn odbył podróż z Neuburga nad Dunajem do Krakowa, na dwór swojego ciotecznego dziada króla Zygmunta Starego. Towarzyszący mu anonimowy artysta wykonał 50 kolorowych widoków miejscowości, które znalazły się na trasie podróży. W większości są to najstarsze widoki wielu środkowoeuropejskich miast. Z Górnego Śląska przedstawione zostały (w kolejności według przebiegu podróży): Otmuchów i Paczków, Nysa, Biała, Głogówek, Koźle, Ujazd, Bytom, Toszek, Opole i Strzelce Opolskie¹⁴.

Do końca XVII w. Krapkowice pojawiały się tylko na mapach ogólnych Śląska lub większych regionów (na przykład Królestwa Czech, Królestwa Polskiego i Śląska), nie zawsze z prawidłowo zaznaczoną lokalizacją i różnymi wariantami zapisu nazwy. Przykładem jest pierwsza znana samodzielna mapa Śląska autorstwa Sebastiana Münstera z 1544 roku¹⁵. Miasto, pod nazwą *Crapitz*, umiejscowiono na niej niezgodnie z rzeczywistością, po prawej stronie Odry. Kolejna mapa Śląska to słynna „matka wszystkich śląskich map” Martina Helwiga z 1561 roku¹⁶. Tym razem miasto, pod nazwą *Krapitz* (później ustaliła się pisownia niemieckiej wersji nazwy miasta jako *Krappitz*), zlokalizowano prawidłowo po lewej stronie Odry, u ujścia do niej Osobłogi. Na obu mapach przedstawiono je za pomocą winiet. Te najstarsze widoki Krapkowic, jeśli można je tak określić, są całkowicie fantastyczne i nie mają związku z ówczesnym wyglądem miasta.

4. Plany i wedyuty Krapkowic z XVIII wieku

Wiek XVIII w kartografii miejskiej Górnego Śląska był okresem szczególnym, przede wszystkim ze względu na zapoczątkowanie pomiarów terenowych i zmiany polityczne (wojny śląskie i ich skutki), które pociągnęły za sobą wzrost zapotrzebowania na nowe, oparte na pomiarach zdjęcia topograficzne regionu, twierdz i miast. Wtedy powstały dzieła F. B. Wernera, I. von Furtenbacha i C. F. von Wredego, wśród których znalazły się liczne plany i wedyuty większości miast regionu. W wielu wypadkach były to ich pierwsze, a często przez długi czas jedyne wizerunki.

Osiemnastowieczne plany i widoki małych miast są dziś nieocenionym źródłem wiedzy o ich ówczesnym kształcie i wyglądzie. W swoich czasach jednakże

¹² Nissa, drzeworyt kolorowany 20 × 51,5 cm, w: H. Schedel, *Liber chronicarum*, [Norymberga 1493].

¹³ A. Marsch 1997, *op. cit.*, s. 7–9; B. Czechowicz, *op. cit.*, s. 22, 35, 37–38, 43–44,

¹⁴ T. Schulz et al., *op. cit.*

¹⁵ S. Münster, *SILESIAE DESCRIPTIO XV. NOVA TABULA*, skala ok. 1:1 070 000, w: *Cosmographia*, Basileae 1544.

¹⁶ M. Helwig, *Silesia*, skala ok. 1:530 000, Neiss 1561.

miały bardzo ograniczoną siłę oddziaływania, gdyż powstały jako rękopiśmienne unikaty, często skrywane w archiwach przed niepowołanymi czytelnikami, jak miało to miejsce z planami von Wredego. Szczególne znaczenie ma *Scenographia Urbium Silesiae* Wernera – seria 11 tablic przedstawiających weduty 84 miast śląskich, wydawanych w Norymberdze w słynnym wydawnictwie Spadkobierców Homanna. Renoma wydawnictwa i wysoka jakość miedziorytów przyczyniła się do rozpowszechnienia tego dzieła i zarazem szerszego poznania górnośląskich miast.

Pierwszymi XVIII-wiecznymi prezentacjami Krapkowic są weduty wykonane przez Friedricha Bernharda Wernera lub wyrytowane na podstawie jego szkiców. W 1733 r. Werner otrzymał zlecenie od największego ówczesnie niemieckiego wydawnictwa kartograficznego Homanns Erben (Spadkobiercy Homanna) z Norymbergi na narysowanie widoków miast Śląska. W 1734 r. w czasie podróży po Górnym Śląsku odwiedził m.in. Krapkowice. Wykonane na podstawie szkiców Wernera weduty różniły się od jego rysunków kunsztowniejszym wykonaniem i dodaniem sztafażu w formie szablonowych postaci, scen rodzajowych lub łodzi na rzekach oraz herbów miast. Najznaczniesze budowle oznaczano numerami i opisano pod wedutami. Wydano je w dziele *Scenographia Urbium Silesiae*, którego 11 tomów ukazywało się sukcesywnie w latach 1737–1752¹⁷. Widok Krapkowic (ryc. 1 górna) znalazł się w tomie X, opublikowanym w 1752 roku¹⁸. Powstały wówczas najstarszy znany wizerunek miasta pokazuje je w stanie po wielkim pożarze z 16 czerwca 1722 r., w którym spłonęły wszystkie budynki w obrębie murów obronnych, kościół i zamek. Miasto zostało przedstawione przez Wernera od północnego wschodu, z przeciwległego brzegu Odry. Zobaczyć można jak wyglądał nieistniejący już ratusz (widoczna wieżyczka i dach) i Brama Odrzańska. Dominanty architektoniczne w panoramie najstarszej części Krapkowic: zamek i kościół św. Mikołaja, widniejące po lewej stronie ryciny oraz wieża Bramy Górnej po prawej, istnieją do dziś w niemal niezmienionej formie. W błąd wprowadza usytuowanie wieży kościelnej, najwyższej na rycinie, które sugeruje, że jest ona wieżą zamkową.

W późniejszym okresie śląskie weduty Wernera opublikowane w *Scenographii...* były kopiowane w uproszczonej formie w miesięczniku „Zittauischen Tagebuch”, ukazującym się w latach 1731–1895. W numerze z lutego 1794 r. na jego łamach zamieszczony został widok Krapkowic. Zgodnie z panującą wówczas w „Zittauischen Tagebuch” manierą weduta nie została przedstawiona samodzielnie. Połączono ją z herbem szlacheckim, scenką rodzajową i umoralniającą sentencją, które nie miały jednak żadnego związku z prezentowanym widokiem miasta¹⁹.

¹⁷ A. Marsch 1997, *op. cit.*, s. 11–13.

¹⁸ F. B. Werner, *Scenographia urbium Silesiae Tab. X d. i. Vorstellung der Staedte Schlesiens X. Tab: in welcher die von den fürnehmsten Prospective Fürstenth. Oppeln, nebst einigen andern Glogauischen und Stands-Herrschaftlichen zu sehen*, Nürnberg 1752; Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. 595029.

¹⁹ A. Marsch 2007, *op. cit.*, s. 57 i 72.

Po podboju Śląska przez Prusy, Werner został królewskim wedutystą przy Kammerze Wojenno-Dominialnej we Wrocławiu. W czasie podróży po Śląsku narysował widoki i plany perspektywiczne ponad 700 miejscowości. Dla większości z nich były to pierwsze, a często jedyne odwzorowania z tego okresu. W latach 1754–1776 Werner skompletował i uporządkował tysiące rysunków z obszaru Śląska. Łączył je w wielotomowe serie, opatrywał tekstem i po skopiowaniu sprzedawał. W ten sposób powstała pięciotomowa rękopiśmienna *Topografia Śląska*²⁰, później skopiowana w trzech różnych redakcjach. Widoki Krapkowic i zamku w Otmęcie znalazły się w pierwszej redakcji dzieła z lat 1754–1759 (s. 161 i 164) i trzeciej z lat 1764–1774 (s. 214 i 217)²¹.

Weduta Krapkowic przypomina rycinę ze *Scenografii...* (ryc. 1b), jest jednak od niej znacznie mniej staranna i ma więcej błędów. Dotyczą one zamku, który jest zbyt wysoki i kościoła parafialnego. Poszczególne elementy fary zostały narysowane jakby stanowiły odrębne części: wieża (o wiele za niska) na prawo od zamku, prezbiterium na lewo od niego, a wieżyczka sygnaturki nad zamkiem, sprawiając wrażenie, jakby była jego częścią. W efekcie kościół jest zbyt długi i nieproporcjonalny. W rzeczywistości Werner nie mógł żadną miarą zobaczyć świątyni w ujęciu widocznym na rycinie.

Widoki zamku Otmęt również nie są najlepszym przykładem staranności rysownika (błędne wzajemne położenie poszczególnych części budowli). Starszy z nich przedstawia jedyny znany widok niezniszczonego zamku, który od połowy XIX w. pozostaje w ruinie. Można też zobaczyć jak wyglądał gotycki kościół parafialny, przebudowany gruntownie na początku XX w. w stylu neobarokowym. Młodsza weduta przedstawia zamek, który nigdy nie istniał. Prawdopodobnie Werner narysował go na podstawie przedstawionego mu projektu przebudowy, do której jednak ostatecznie nie doszło²².

Najstarszym znanym planem Krapkowic jest mapa autorstwa I. von Furtenbacha²³. Jest ona jednym z serii piętnastu rękopiśmiennych planów miast śląskich powstałych w celach wojskowych w czasach Habsburgów, a więc najpewniej przed 1741 r.²⁴ Świadczy o tym narysowany na mapie most na Odrze, który został zniszczony 6 października 1741 r., w trakcie pierwszej wojny śląskiej²⁵. Obecnie oryginał planu znajduje się w Bibliotece Państwowej w Berlinie – Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego.

²⁰ F. B. Werner, *Topographia oder Prodromus delineati Silesiae Ducatus... Pars I. von Ober Schlesien...*, 1764–1774, rękopis, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. IV F 113^b wol. 1.

²¹ Friedrich Bernhard Werner..., *op. cit.*, s. 65–66, 93–95, 395.

²² S. Kliszewski, *Nieszczęśliwy zamek*, „Tygodnik Krapkowicki”, Nr 37, 2006, s. 6.

²³ Krapitz, przed 1741 r., I. von Furtenbach, ok. 1:3700, rękopis wielobarwny, format 14,5 × 18 cm, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. S X 28159.

²⁴ A. Marsch, 2007, *op. cit.*, s. 16 i 57; A. Marsch, 1997, *op. cit.*, s. 35.

²⁵ Dopisana ołówkiem data „c 1750”, widoczna na planie pod jego tytułem, jest błędna. P. Greiner (2000, *op. cit.*, s. 22) twierdzi, że plany Furtenbacha powstały w latach czterdziestych XVIII w. już po zajęciu Śląska przez Prusy, równocześnie z pruskimi planami miast von Wredego.

Plan Furtenbacha ma orientację południowo-zachodnią. Pozbawiony jest legendy i wszelkich napisów, poza tytułem i nazwiskiem twórcy. W późniejszym okresie nieznana osoba naniosła ołówkiem nazwy rzek, przypuszczalny (niepoprawny) rok powstania oraz informację o skali – „c 1:10 000”. Analiza kartometryczna wskazuje jednak, że plan wykonano w skali ok. 1:3700. Pomyłka wynika zapewne z faktu bezkrytycznego przypisania (i dopisania ołówkiem na mapach) jednakowej skali wszystkim planom miast śląskich autorstwa Furtenbacha. Tymczasem na przykład plany Gliwic i Bytomia, o podobnym formacie co plan Krapkowic, obejmują swoim zasięgiem znaczne obszary wokół tych miast o łącznej powierzchni ok. 3 km². Na planie Krapkowic widnieje samo miasto w obrębie murów i najbliższej leżące budynki na przedmieściach – łącznie ok. 0,3 km².

Plan Furtenbacha przedstawia w uproszczony sposób drogi, zabudowę (bez wyróżnienia jakichkolwiek budynków), mury miejskie, ogrody zamkowe, skarpgę oraz rzeki (ryc. 2a). Plan został wykonany na podstawie pomiarów, ale wykazuje dosyć duże zniekształcenia, widoczne w kształcie siatki ulic i obwodu murów miejskich. Nie oznaczono ani fosy ani Bramy Kozielskiej, mimo że widać dochodzące do niej z obu stron muru ulice. Błędna jest lokalizacja Bramy Opolskiej i utożsamienie muru oporowego (z charakterystycznym półkolistym tarasem) z murem obronnym, na którym opiera się wschodnia fasada zamku.

Ostatni znany plan Krapkowic z XVIII w. został opracowany jako część słynnej *Krieges Carte von Schlesien* Friedricha Christiana von Wredego. Po pokoju drezdeńskim (25 grudnia 1745 r.), kończącym drugą wojnę śląską, król pruski zlecił von Wredemu dokonanie pomiarów topograficznych terenów Śląska, leżących wzdłuż granic z Polską, Czechami i Saksonią. Jak zauważył J. Janczak²⁶, opracowane wcześniej zdjęcie topograficzne Śląska Wielanda i Schubarta zawierało zbyt wiele błędów i nie nadawało się do celów wojskowych.

Prace pomiarowe i opracowanie map przeprowadzone zostały w pięciu sekcjach w latach 1747–1753. Mapy z poszczególnych sekcji zostały oprawione w tomy i opatrzone stronami tytułowymi, zawierającymi legendę i plany miast. Łącznie von Wrede zamieścił w tym dziele 67 planów miast. Plany 20 miast górnośląskich znalazły się w tomie drugim i trzecim. Dzieło, którego opracowanie przypadło na okres wojen śląskich, nigdy nie zostało opublikowane z obawy przed dostaniem się w ręce przeciwnika. Pięciotomowy oryginał stanowił podręczny egzemplarz królewski²⁷. Obecnie przechowywany jest w Bibliotece Państwowej w Berlinie, gdzie można zamówić kopie cyfrowe poszczególnych kart.

Plan Krapkowic²⁸ jest jednym z dziewięciu planów miast, jakie znalazły się na stronie tytułowej drugiego tomu *Krieges Carte...*, obejmującego część księstwa opolskiego i raciborskiego, opracowanego w latach 1748–1749. Wykonany jest

²⁶ J. Janczak, *op. cit.*, s. 79.

²⁷ Ibidem, s. 79–84; Marsch 1997, *op. cit.*, s. 35–37.

²⁸ *Krapitz*, 1748–1749 r., F. C. von Wrede, ok. 1:13 500, rękopis wielobarwny, format 11 × 12 cm, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. 2 N 15060.

w orientacji północnej, bez legendy. Obejmuje miasto i jego przedmieścia oraz fragment wsi Otmęt. Na planie opisano Otmęt, rzeki i jedną drogę po drugiej stronie Odry, wiodącą do wsi Obrowiec („nach Oberwitz”). Plan von Wredego przedstawia w uproszczony sposób drogi, zabudowę (zwartą w obrębie murów miejskich i luźną z ogrodami na ich zewnątrz), mury miejskie, użytkowanie ziemi (odrębne znaki powierzchniowe dla ogrodów zamkowych, pól, łąk i cmentarza) oraz rzeki i starorzecza (ryc. 2b).

Mapa wykazuje pewne podobieństwa do planu Furtenbacha – podobne jest zniekształcenie siatki ulic, kształt murów obronnych, rozmieszczenie baszt i bram. Prawdopodobnie autor znał dzieło Furtenbacha, które ostatecznie znalazło się w rękach pruskich, i wykorzystał je do wykonania planu części miasta w obrębie murów. Wprowadził poprawki i uaktualnienia, z których najważniejsze to oznaczenie zniszczonego mostu i uruchomionej obok niego przeprawy promowej. Ponadto poprawił przebieg ulic wiodących do Bramy Górnej i pokazał ogrody zamkowe na wschodzie. W obrębie zabudowy intensywniejszą barwą oznaczył (ale nigdzie nie opisał) ważniejsze budowle: zamek, kościół, ratusz oraz młyn zamkowy nad Osobłogą. Błędnie zmienił wielkość zamku, co spowodowało powstanie zbyt dużej przestrzeni między nim a kościołem oraz nieistniejącej ulicy między budowlą a murem, na którym opiera się jego wschodnia fasada.

5. Plany Krapkowic z pierwszej połowy XIX wieku

Pierwsza połowa XIX w. była okresem intensywnego rozwoju kartografii pomiarowej, w tym również kartografii miejskiej. Do powstania licznych planów małych miast górnośląskich przyczyniły się prowadzone przez państwo pruskie na przełomie XVIII i XIX w. szeroko zakrojone prace pomiarowe, związane z regulacją koryta Odry i reformą ordynacji miejskiej.

Prace nad regulacją Odry i jej dopływów zainicjowane zostały w połowie XVIII w., gdy we Wrocławiu powołany został do życia pruski inspektorat budownictwa wodnego. Od tego czasu do połowy XIX w. powstawał zbiór kilku tysięcy map, planów i projektów technicznych, wśród których najciekawsze są mapy rzek wraz z ich najbliższym sąsiedztwem, obejmującym również plany nadrzecznych miejscowości. Obowiązki inspektoratu, wraz ze zbiorem map, zostały przejęte przez Zarząd Regulacji Rzeki Odry (niem. *Oderstrombauverwaltung*), utworzony zarządzeniem z 26 listopada 1873 r.²⁹ Obecnie niemal kompletnie zachowany zbiór jest dostępny w Archiwum Państwowym we Wrocławiu i Opolu.

Na początku XIX w. (dokładna data nie jest znana) powstał wieloarkuszowy barwny plan sytuacyjny Odry w skali 1:5000. Jeden z arkuszy obejmuje odcinek

²⁹ W. Turoń, *Materiały kartograficzne w Archiwum Państwowym we Wrocławiu jako źródło do historii Śląska*, „Archeion”, 30, 1959, s. 31–41; J. Domański, S. Kalfas-Piotrowska, W. Wysocki, *Katalog map Zarządu Regulacji rzeki Odry (XVIII–XIX w.)*, Warszawa–Łódź 1985; B. Czechowicz, *op. cit.*, s. 57–58.

w Otmęcie. Przedstawione na mapie zabudowania zostały oznaczone dwiema barwami: bladą dla bloków zwartej zabudowy (tak oznaczono również zamek) i intensywnie czerwoną dla pojedynczych domów. Oznaczono również przebieg murów miejskich i fosy oraz drogi i strome brzegi.

Analizując plan części miasta w obrębie średniowiecznych obwarowań (ryc. 2c), można zauważyć ogromny postęp, jaki dokonał się w dziedzinie pomiarów od pierwszej połowy XVIII w., kiedy powstały plany Furtenbacha i Wredego. Widoczne jest to na przykładzie szczegółowości ujęcia konturów zabudowy oraz w kształcie siatki ulic i obwodu murów miejskich. Są również istotne błędy, jak choćby kształt rynku (nie powinien być kwadratem, ale trapezem) i zamku oraz przebieg ulicy od rynku do Bramy Odrzańskiej. Na planie nie oznaczono dwóch bram: Opolskiej i Koziełskiej. Widoczne są natomiast ruiny przy północno-zachodnim odcinku murów miejskich. Była to dawna kaplica, a później kościół szpitalny św. Wojciecha i Jerzego, którego ścisła lokalizacja została zapomniana. W wielu opracowaniach dotyczących historii miasta podawano enigmatycznie, że znajdował się niedaleko Bramy Opolskiej, po wewnętrznej stronie murów.

Asumptem do powstania najliczniejszej grupy dawnych planów miast Górnego Śląska była reforma ordynacji miejskiej w Prusach. Nowa ordynacja miejska (niem. *Staedteordnung*), wprowadzona edyktem królewskim 19 listopada 1808 r., przede wszystkim zniósła podział na miasta królewskie i miasta prywatne, gdzie rajców mianował właściciel miasta. Powstał niezależny samorząd (pod państwowym nadzorem), którego członków wybierali sami mieszkańcy. Prawa miejskie zostały rozciągnięte na przedmieścia, odtąd tworzące z miastem jedną gminę. Ludność miasta podlegała magistratowi i nowoutworzonemu Wydziałowi Policyjnemu (niem. *Polizeiverwaltung*), zobowiązanemu do zapewnienia spokoju i bezpieczeństwa. Niezbędne stało się wprowadzenie podziału na okręgi policyjne (niem. *Bezirk*). W Krapkowicach pierwsze wybory członków magistratu odbyły się w kwietniu 1809 r.; wtedy też dokonano podziału miasta na dwa okręgi policyjne: dolny i górny (niem. *Niederbezirk* i *Oberbezirk*)³¹.

Jednym z przepisów wykonawczych do nowego prawa miejskiego było zarządzenie pruskiego ministra spraw wewnętrznych, wydane 3 maja 1810 roku, nakazujące sporządzenie planów wszystkich miast. W efekcie tego zarządzenia w latach 1810–1811 miała miejsce wielka akcja pomiarów miast w pruskiej części Górnego Śląska, która otworzyła, jak zauważył P. Greiner³², nową epokę w dziejach kartowania miast w tym regionie. Dla wielu miast wykonywano dwa rodzaje planów ogólnych: jeden, zwykle w skali 1:7400, przedstawiający miasto z przedmieściami i drugi w skali 1:14 500, na którym prezentowano okolice miasta. Stanowią one cenne, choć mało znane i w niewielkim stopniu wykorzystywane, źródła do historii miast Górnego Śląska.

³¹ J. Chrzęszcz, *op. cit.*, s. 73–74; M. Czapliński et al., *op. cit.*, s. 255.

³² P. Greiner, 2000, *op. cit.*, s. 8.

Z okresu reformy ordynacji miejskiej pochodzą trzy plany Krapkowic: dwa pierwszego typu i jeden drugiego. O istnieniu planu drugiego typu świadczy notka informacyjna³³ w katalogu *Plany miast w polskich archiwach państwowych*³⁴, według której jest on przechowywany w Archiwum Państwowym w Opolu. Niestety, podana w katalogu sygnatura okazała się błędna. Fiaskiem zakończyło się również, mimo usilnych starań pracowników archiwum, przeszukanie innych zespołów akt dotyczących Krapkowic.

Dwa plany pierwszego typu to *Charte von der Immediat-Stadt Krappitz*³⁵ i *Plan von der Mediat-Stadt Krappitz*...³⁶ (ryc. 4). Obie mapy zostały wykonane w 1811 r. przez radcę budowlanego i mierniczego wodnego (niem. *Wasser Bau Conduc-teur*) Grunda, który jest też wymieniony jako współautor omawianego wyżej planu Krapkowic i okolic. Obie mapy mają tę samą orientację wschodnią, podobny zasięg i zakres treści (szczególnie interesująca jest duża liczba nazw miejscowych, często o brzmieniu słowiańskim, które już wyszły z użycia, na przykład: Blonie, Toppollicken, Losseck, Oratche). Różni je przede wszystkim technika wykonania rysunku i charakterystyczne tytuły. *Charte von der Immediat-Stadt*..., narysowana ołówkiem i pokryta niezbyt starannie pastelowymi barwami (ryc. 2d), była prawdopodobnie wstępną wersją planu miasta, który ostateczną formę uzyskał na narysowanym tuszem i pomalowanym starannie farbami o intensywnych barwach *Plan von der Mediat-Stadt*... Świadczy o tym kilka elementów. *Charte*... jest mniej starannie wykonana (wspomniana już wyżej technika rysunku, niezachowanie poziomej orientacji wielu napisów), wydaje się niedokończona (nie ma legendy i oznaczenia orientacji mapy, mniej jest nazw i brakuje części zabudowy w centrum i na przedmieściu Oracze, nie oznaczono granic działek) i zawiera błędy, które poprawiono na drugiej mapie. Najbardziej charakterystyczny z nich znalazł się w tytule: słowo *Immediat-Stadt* oznaczało miasto bezpośrednio zależne od księcia (króla), a Krapkowice, mimo istotnych zmian w wyniku reformy ordynacji miejskiej, pozostały miastem prywatnym, czyli *Mediat-Stadt*, co znalazło swoje odzwierciedlenie w tytule drugiej mapy, a także w tytule opisanego wyżej planu Krapkowic i okolic.

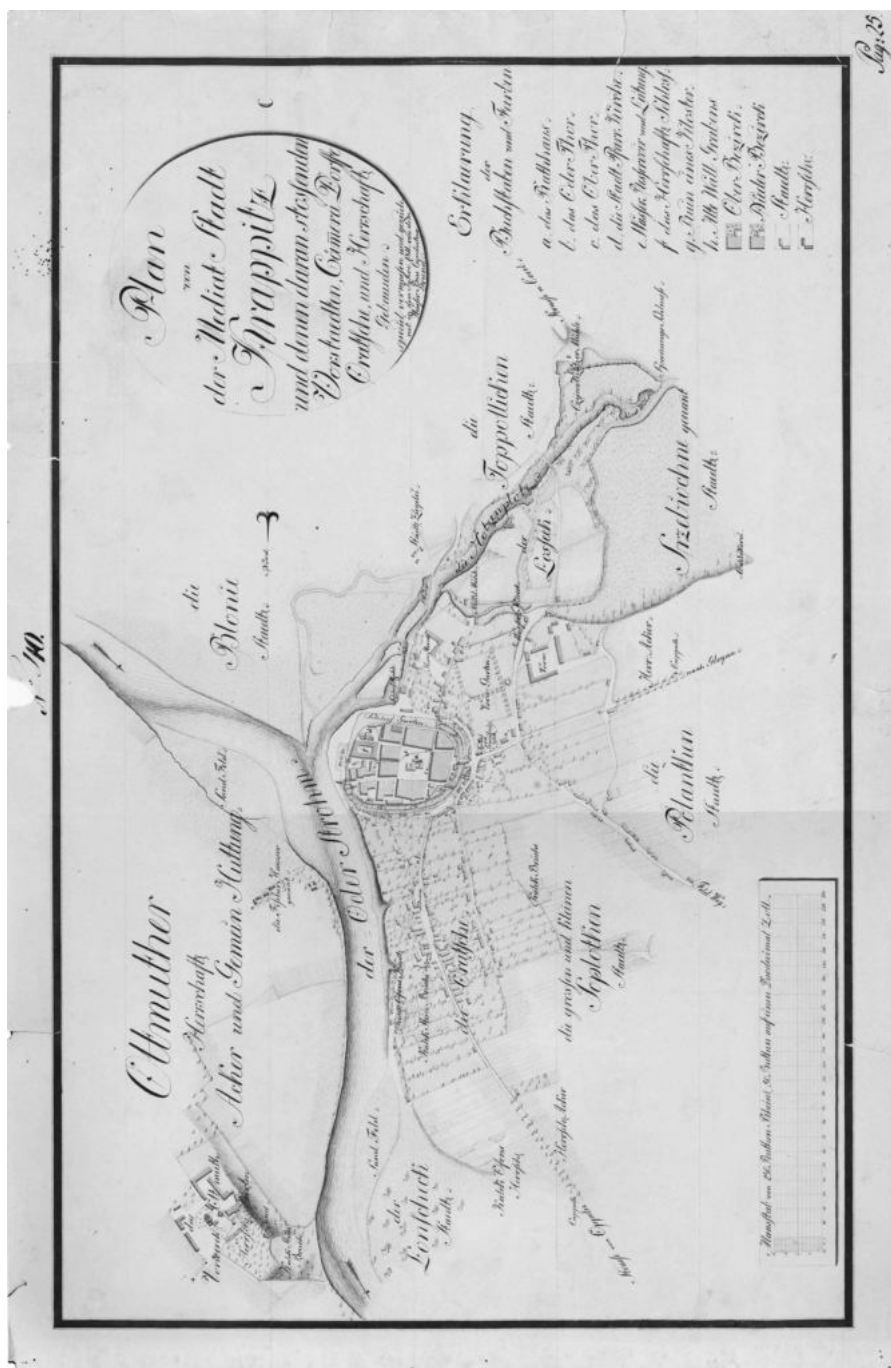
W porównaniu z *Charte*... na *Plan von der Mediat-Stadt*... poprawiony został kształt rzutu kościoła św. Mikołaja, zabudowań bloku śródrynkowego z ratuszem, bloków zabudowy w centrum (ryc. 2d i 2e) – w tym wypadku można zauważyć podobieństwo do planu miasta ze zbiorów Zarządu Regulacji Rzeki

³³ *Plan von der Mediat-Stadt Krappitz*, 1811 r. (kopia z 1932 r.), Grund i Wentcher, rękopis, wielobarwny, ok. 1:15 000, format 52 × 40 cm, Archiwum Państwowe w Opolu, sygn. PM. I, 5 (błędna).

³⁴ M. Lewandowska et al., *op. cit.*, s. 185, poz. 2129.

³⁵ *Charte von der Immediat-Stadt Krappitz*, 1811 r., Grund, 1:7400, rękopis wielobarwny, format 55,5 × 41 cm, Archiwum Państwowe w Opolu, zespół akt „Regierung Oppeln” [Rejencja Opolska], sygn. Kart. Rej. Op. IX/46.

³⁶ *Plan von der Mediat-Stadt Krappitz und denen daran stossenden Vorstaedten, Caemmerei Dorffe Oratsche, und Herrschaft. Gebaeuden* [Plan miasta prywatnego Krapkowic i przylegających do niego przedmieść, miejskiej wsi Oracze i budynków dworskich], 1811 r., Grund, 1:7400, rękopis wielobarwny, format 51 × 33 cm, Archiwum Państwowe w Opolu, zespół akt „Regierung Oppeln” [Rejencja Opolska], sygn. Kart. Rej. Op. IX/45.

Ryc. 4. Plan von der Mediat-Stadt Krapitz ... z 1811 r., narysowany przez konduktora Grunda, skala 1:7400 (zmniejszenie 36%).

Odry (ryc. 2c). Uzupełniono także brakujące budynki na przedmieściach i granice działek, wyprostowano napisy i zwiększono ich liczbę. Na mapie nie przedstawiono planów wsi Żywocie (na południe od Krapkowic) i Otmęt, które widoczne są na *Charte...* Pozostała jedynie część dworska Otmętu (folwark, zamek i kościół).

Porównanie obu planów ze współczesną mapą zasadniczą (ryc. 2d, e i f) wskazuje na wysoką jakość pomiarów przeprowadzonych przez konduktora Grunda. Na obu mapach Grund oznaczył wieżę wodną i przebieg pierwszego wodociągu miejskiego oraz kamieniołomy wapienia, wydobywanego po obu stronach Odry. Na *Plan von der Mediat-Stadt...* oznaczono granice okręgów policyjnych, zabudowę podzielono na mieszczańską i pańską (należącą do właściciela miasta i majoratu krapkowickiego). Oznaczono też i opisano w legendzie najważniejsze budynki w mieście, w tym tylko dwie bramy. Zastanawia brak dwóch bram (Opolskiej i Kozielskiej), mimo że w ankiecie z 1821 r. wymieniono, iż Krapkowice mają ich cztery³⁷.

6. Plany Krapkowic od połowy XIX wieku do 1945 roku

Druga połowa XIX w. to czas ogromnych zmian na Górnym Śląsku, które znacząco wpłynęły na rozwój kartografii miejskiej, nadając jej współczesny kształt. Największe znaczenie miały przemiany społeczne i gospodarcze, dzięki którym wiele miast tego regionu przeżywało wówczas okres najgwałtowniejszego w swoich dziejach rozwoju. Intensywnie rozwijał się przemysł, zwłaszcza w okręgu katowickim i ostrawskim. Rosło zaludnienie miast; w tym czasie ludność rejencji opolskiej wzrosła ponad dwukrotnie, przede wszystkim we wschodniej, przemysłowej części regionu. Istotne zmiany zaszły w stylu życia ludności miejskiej. Popularność zaczęła zdobywać turystyka, zwłaszcza górską i uzdrowiskową, do czego przyczyniła się coraz gęściejsza sieć połączeń kolejowych³⁸.

Rozwój turystyki stworzył zapotrzebowanie na mapy turystyczne i plany odwiedzanych miast i zdrojów. Zaczął rozwijać się nowy typ planów miast, którego główną funkcją nie była już inwentaryzacja przestrzeni miejskiej. Turystyczne plany miast spełniały rolę przewodnika po mieście, pokazując na schematycznie przedstawionej sieci ulic największe jego atrakcje. Opracowywano je prawie wyłącznie dla dużych miast i znanych kurortów. Do końca omawianego okresu, czyli do 1945 r., nie ukazał się żaden plan turystyczny Krapkowic.

Rozwojowi społeczno-gospodarczemu towarzyszyły zmiany urbanistyczne, które wymuszały konieczność opracowywania, obok planów ogólnych (sytuacyjnych), planów specjalnych. W rozbudowujących się miastach potrzebne stały się plany w większych niż dotychczas skalach, niezbędne do zarządzania przestrzenią miejską, prowadzenia prac urbanistycznych, i projektowych. Plany

³⁷ J. Chrząszcz, *op. cit.*, s. 63.

³⁸ M. Czapliński et al., *op. cit.*, s. 295–315.

ogólne pozbawione zostały wszelkich elementów, nadających im znamiona pewnej reprezentacyjności i walor estetyczny, widocznych jeszcze na mapach z początku wieku. Z biegiem czasu nabrały one cech współczesnych map zasadniczych i ewidencyjnych. Postęp techniczny i cywilizacyjny spowodował, że w miastach rozwijała się nowoczesna infrastruktura komunalna: wodociągi, kanalizacja, sieci elektryczne i gazowe itp. Do jej projektowania, inwentaryzacji i zarządzania opracowywane były odpowiednie plany specjalne.

Różnorodność zastosowań w urbanistyce planów ogólnych i specjalnych przyczyniła się do ogromnego wzrostu produkcji kartograficznej map tego typu. Dominowały wśród nich plany rękopiśmienne, a w późniejszym okresie światłokopie (ozalidy) czystorysów geodezyjnych. Do rzadkości należały mapy drukowane. W efekcie powstał wręcz nieogarniony zbiór planów miast i ich części, o tysiącach „tytułów”, ale w nielicznych, często pojedynczych egzemplarzach. Część z nich, używana na co dzień, ulegała zniszczeniu. Inne trafiały jako dokumenty do archiwów miejskich, a stamtąd do archiwów państwowych, gdzie można je dziś oglądać.

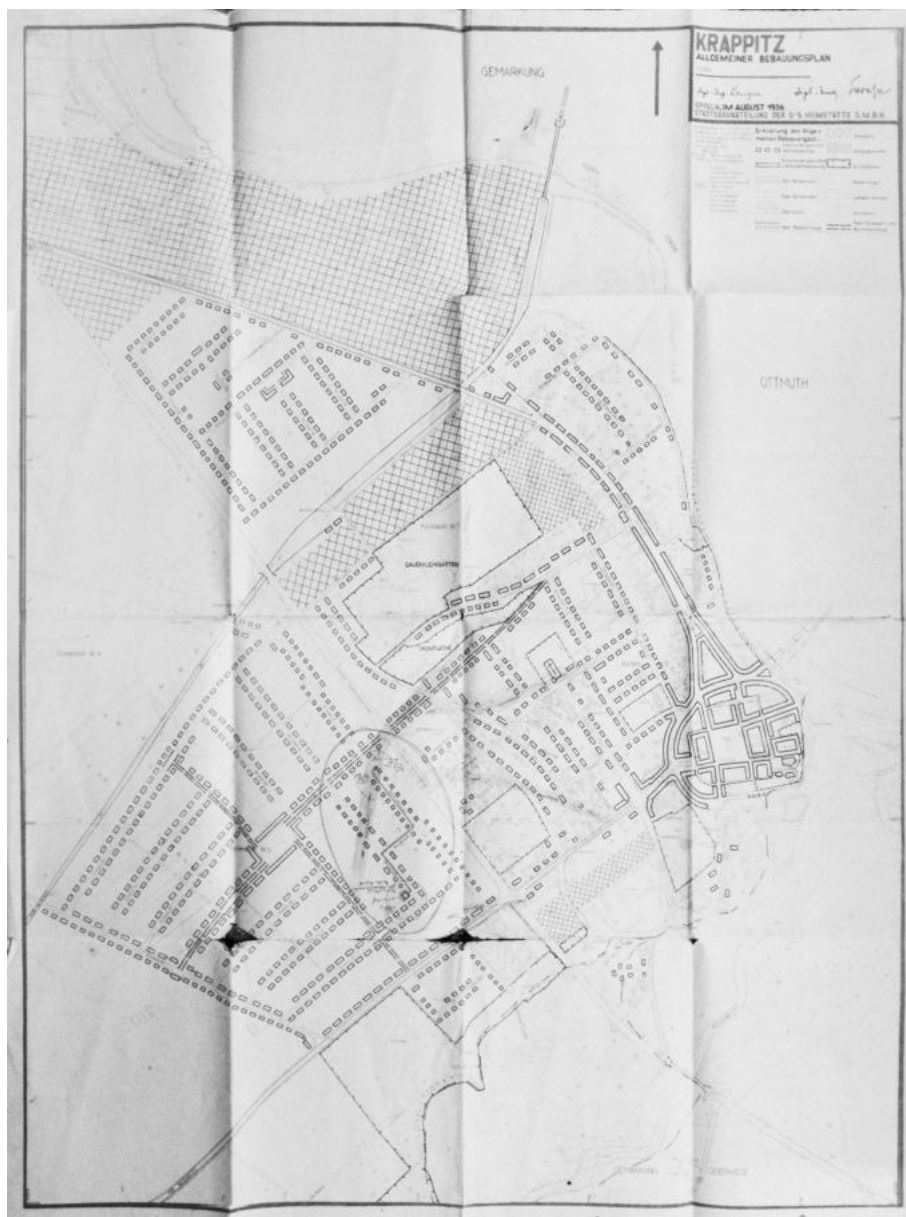
W wypadku Krapkowic plany ogólne i specjalne przechowywano w archiwum miejskim, które powstało na mocy zarządzenia z 1859 r., nakazującego utworzenie archiwów we wszystkich miastach Śląska. Do Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Opolu przekazano je wraz z innymi przedwojennymi dokumentami w sierpniu 1954 roku³⁹. Plany Krapkowic z lat 1854–1939 można znaleźć w trzech zespołach akt: „Regierung Oppeln [Rejencja Opolska]”, „Akta miasta Krapkowic” i „Mapy miasta i powiatu krapkowickiego”. W zespole map Rejencji Opolskiej znajduje się tylko jedna, niezbyt ciekawa mapa katastralna⁴⁰. W dwu pozostałych zespołach znaleziono kilkadziesiąt różnych planów całego miasta lub jego części (zwykle centrum). Wśród nich największą grupę stanowią mapy katastralne i plany ogólne. Można też znaleźć plany specjalne, na przykład mapę sieci oświetleniowej miasta, inwentaryzacji ulic z podaniem ich długości i szerokości, czy własności miejskiej. Odrębną, ale najliczniejszą grupę stanowią plany sytuacyjne budow, często wszyte w akta, m.in. plany budowy trzech fabryk papieru, wodociągów wraz z wieżą ciśnień, szkoły ludowej, młyna, śluzy na Odrze itp.

Najciekawszymi opracowaniami z tego okresu są dwa plany z lat trzydziestych XX wieku. Pierwszy z nich to drukowana mapa zasadnicza z 1935 r., z której wykonano później wiele światłokopii. Jedna z jej kopii, z 1939 roku⁴¹, jest inte-

³⁹ C. Glensk, *Inwentarz zespołu akt „Akta miasta Krapkowic” z lat 1582–1944*, Opole 1962, s. 4, maszynopis przechowywany w Archiwum Państwowym w Opolu, sygn. II–41; C. Glensk-Mykita, *Materiały archiwalne do historii Krapkowic*, „Kwartalnik Opolski”, 8 (3–4), 1962, s. 121–134.

⁴⁰ *Plan der Stadt Krappitz*, 1933, Weimpach, 1:2500, światłokopia, format 43 × 50 cm, Archiwum Państwowe w Opolu, zespół akt „Regierung Oppeln” [Rejencja Opolska], sygn. Kart. Rej. Op. IX/47.

⁴¹ *Krappitz*, 1935 (kopia z 1939 r.), Schaff, Staedtebauabteilung der O.-S. Heimstaette G.M.B.H., 1:2500, światłokopia, format 90,5 × 120,5 cm, Archiwum Państwowe w Opolu, zespół akt „Mapy miasta i powiatu krapkowickiego”, sygn. II/5.

Ryc. 5. *Krappitz. Allgemeiner Bebauungsplan* z 1936 r., opracowany przez inżyniera Langer'a i in., skala 1:2500 (zmniejszenie 12,5%).

resująca ze względu na swój rewers. Znajduje się na nim narysowana ołówkiem w pierwszych miesiącach po II wojnie światowej kopia planu z 1935 r., na której kolorami zaznaczono stan zniszczeń wojennych budynków w Chrapkowicach

(tak brzmiała nieoficjalna polska nazwa miasta w pierwszych miesiącach po wojnie). Druga mapa to ówczesny plan zagospodarowania przestrzennego (ryc. 5)⁴². Na podkładzie mapy zasadniczej z 1935 r. narysowano docelowy plan przebudowy miasta. Zamierzano przekształcić stare miasto w centrum usługowe, zaprojektowano nowe dzielnice na zachodzie i północy (ulice i zabudowę, z podziałem na mieszkalną i usługową), z uwzględnieniem terenów przemysłowych, zielonych i zalewowych. Niezwykle interesująco wypada konfrontacja ówczesnych zamierzeń magistratu Krappitz ze stanem obecnym i planami zagospodarowania przestrzennego przygotowywanymi przez współczesne władze Krapkowic.

7. Podsumowanie

Dzieje kartografii miejskiej małych miast są jedną ze stosunkowo najmniej poznanych części historii kartografii Górnego Śląska jak i Polski. Dawne widoki i plany miast stanowią mało znane i niedoceniane źródło wiedzy o wielu aspektach urbanistyki w minionych wiekach. Liczebność i unikatowość planów miast, zwłaszcza powstałych od połowy XIX wieku, powoduje, że jak dotąd nikt nie podjął się zbiorczej analizy i oceny tego przeogromnego zbioru.

Przedstawiona w artykule historia dokumentów kartograficznych dotyczących Krapkowic pozwala prześledzić główne etapy rozwoju kartografii miejskiej małych miast Górnego Śląska. Zaprezentowane przykłady pokazują postęp w dziedzinie pomiarów topograficznych, jaki dokonał się od ich zapoczątkowania w XVII w. aż do czasów niemal współczesnych. Pokazują również jak wiele różnorodnych i szczegółowych informacji można znaleźć na tych wielkoskalowych mapach, wskazując przy tym perspektywiczne kierunki badań. W wypadku planów małych miast Górnego Śląska, poza oczywistymi badaniami nad rozwojem przestrzennym miast, można je wykorzystać m.in. do badań etnograficznych i toponomastycznych, dotyczących osadnictwa i nazewnictwa słowiańskiego (polskie nazwiska na mapach Zarządu Regulacji Rzeki Odry, słowiańskie nazwy miejscowe na planach z okresu reformy ordynacji miejskiej). W kontekście badań urbanistycznych szczególnie interesujące okazało się odkrycie planu zagospodarowania przestrzennego Krapkowic z 1936 roku.

⁴² Krappitz. *Allgemeiner Bebauungsplan* [Ogólny plan przebudowy], 1936, Langer et al., Staedtebauabteilung der O.-S. Heimstaette G.M.B.H., 1:2500, światłokopia, format 90,5 × 120,5 cm, Archiwum Państwowe w Opolu, zespół akt „Mapy miasta i powiatu krapkowickiego”, sygn. I/7.

Old maps of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice as an example

S u m m a r y

The paper presents the history of cartography of small towns in Upper Silesia, with the town of Krapkowice as an example. Maps and vedute of the town drawn to 1945 are presented. The circumstances of their drawing up are described in comparison with general trends of historical development of urban cartography of Upper Silesia. Vedute and city maps at the 1:20 000 as minimum scale are taken into consideration. Special attention is paid on general city maps that show an urban area like it is done in topographic maps. Tourist city plans originate from this type of maps. Special city plans, for example plats (maps showing the divisions of a piece of land), maps of urban infrastructure, planimetric and technical maps, which were dominating in urban cartography in 19th century, are not described in the paper, because of their large number and similarity to each other.

It was made simple visual analysis of geometric correctness of the oldest maps of Krapkowice. The maps extents are different, therefore the oldest part of the town within medieval city walls and moat was chosen as a research area. The maps were compared with contemporary base map at the 1:2000 scale. The moat and parts of city walls, which now do not exist, can be identified as the boundaries of land parcels (fig. 2).

The examples of the town's maps illustrate the development of topographic measurements since the beginning of 17th century, when they started in Silesia, almost up to the present time. They also show how much different and detailed information about the past can be finding in this large scale maps. Therefore, discovery of an old local plan (an old-style adopted proposals map) of Krapkowice from 1936 is very important and interesting matter in context of town planning research.